

תוכן העניינים

7	מבוא: דידרו ותרבות ההשכלה בצרפת – עמוס הופמן
38	כרונולוגיה
41	רעיונות חוזי עתיד ב'חלומו של ד'אלמבר': מבט של נירופסיכולוג קליני – חנן דוד
47	אחינו של ראמו
133	חלומו של ד'אלמבר
	שיחה בין ד'אלמבר לדידרו 135
	חלומו של ד'אלמבר 150
	המשך השיחה 199
207	שיחת אב עם ילדיו, או על הסכנה שבהעמדת עצמך מעל לחוקים
229	נספח לתיאור המסע של בוגנוויל, או שיחה בין א ל־ב
271	נספח: מבחר ערכים מתוך ה'אנציקלופדיה' שלטון מדיני 271 אנציקלופדיה 275 אי־סובלנות 281 העם 286 נציגים 288 אמונה טפלה 290

מבוא

דידרו ותרבות ההשכלה בצרפת

עמוס הופמן

דני דידרו (Denis Diderot, 1713–1784) היה ללא ספק אחד מעמודי התווך של תרבות ההשכלה, ונחשב, לצדם של וולטר ורוסו, להוגה הדעות שביטא בצורה השלמה ביותר את עיקריה. יצירתו של דידרו מקיפה את תחומי הספרות, התאטרון, המוזיקה, הפילוסופיה, המדע, הטכנולוגיה וביקורת האמנות, אך הוא זכור בעיקר כיוזם וכעורך של ה'אנציקלופדיה' (*Encyclopédie*) – המפעל האינטלקטואלי היחיד שגיבש, ולו באופן חלקי וזמני, את הוגי הדעות של ההשכלה הצרפתית לכלל קבוצה מאוחדת בעלת מטרות משותפות. במילים אחרות, אם היה בסיס כלשהו לטענה שהוגי הדעות הללו היוו מעין 'מפלגה' שגרמה להחלשת המשטר האבסולוטי בצרפת עד כדי הפלתו במהפכת 1789, הרי זה הודות לפועלו של דידרו.¹

רקעו החברתי של דידרו היה צנוע למדי, כמו זה של מרבית הוגי הדעות החשובים של תקופת ההשכלה. הוא נולד בשנת 1713 בעיר לנגר (Langres) שבמזרח צרפת (כ־60 ק"מ צפונית לדיז'ון). אביו היה חרש אומן של סכינים, תחום עיסוק נפוץ באזור זה עד ימינו. רבים מקרובי משפחתו היו אנשי דת ובעלי תפקידים בכנסייה המקומית.² אף דידרו קיבל חינוך דתי אצל הישועים ועבר את טקס גילוח הראש שזיכה אותו בתואר אֶבְּהֶ (abbé) – דרגת כמורה נמוכה, הקודמת לקבלת שבועת הנזירות. בגיל 15 עבר לגור בפריז ושם סיים

1 אני משתמש כאן בביטוי 'הוגי הדעות של ההשכלה' (ולעתים 'הוגי הדעות הנאורים') כתרגום של המושג הצרפתי הרווח *philosophes*, דהיינו האינטלקטואלים של תרבות ההשכלה הצרפתית, שהיו אנשי עט משכילים בתחומים רבים ומגוונים, שביטאו בדרכים שונות את ביקורתם התרבותית והחברתית.

2 ראו 11 p. *Diderot*, New York: Oxford University Press, 1972, Arthur M. Wilson. ספרו של וילסון, אף שחלקו הראשון פורסם עוד ב-1957, הוא עדיין הביוגרפיה המלאה והטובה ביותר של דידרו.

את לימודיו במוסד שזהותו אינה ידועה בוודאות, אך ככל הנראה למד באחד הקולז'ים הישועיים, או אולי באוניברסיטה של פריז. בשלב זה, בהיותו כבן 20, מרד דידרו בחינוכו הכנסייתי וביקש לעסוק במקצועות אחרים. אביו זעם על החלטתו לזנוח את חיי הכמורה ועל סירובו ללמוד משפטים, והפסיק את תמיכתו הכספית בבנו. מאותו זמן ובמשך כעשר שנים היה דידרו מנותק ממשפחתו, נע ונד בפריז ועסק בעבודות מזדמנות כמורה פרטי, ככותב דרשות לכמרים וכמתרגם מאנגלית.³ כך הצליח לקיים את עצמו ואת אשתו, אנטואנט שמפיון (Champion), שנשא לאישה בחשאי בניגוד לדעת אביו.

דידרו נשאר בפריז עד סוף ימיו, למעט ביקור קצר בהולנד ובגרמניה בדרכו לרוסיה, שם שהה בחצרה של יקתרינה השנייה בחורף 1773–1774. פריז, שזה מאות שנים הייתה המרכז האינטלקטואלי החשוב ביותר באירופה, משכה אליה את טובי הכישרונות בכל התחומים. כך הצטרף דידרו לחוג של ידידים, בהם המתמטיקאי ז'אן לה רונד ד'אלמבר (d'Alembert), הוגה הדעות ז'אן-ז'אק רוסו (Rousseau), הפילוסוף קלוד-אדריאן אלווטיוס (Helvétius), חוקר הטבע ז'ורז' לואי בופון (Buffon) והאינטלקטואל-העיתונאי פרידריך מלכיוור גרים (Grimm). אנשים אלה, שהתכנסו לעתים יחד בסלון המפורסם של המרקוזה דה דפן (de Deffand), היוו את השדרה המרכזית של תרבות ההשכלה בצרפת ועיצבו בדרכים שונות את סדר היום התרבותי שלה.

אף שהוגי הדעות של ההשכלה עסקו בתחומים רבים ומגוונים, ואף שלא תמיד היה קשר אישי ביניהם, אפשר להבחין בכמה תכונות ונסיות מחשבה משותפות לכולם. כבר בקריאה ראשונית בולט סגנון הכתיבה האופייני להם – כתיבה שנונה, הנוגעת בדרך קלילה ואירונית בנושאים שבהם ביקשו לטפל. תחומים רציניים ומעמיקים, כגון שאלת קיומו של האל, מהותם של מנהגים חברתיים, הצורך בדת כמכשיר חברתי, שמירה על החוק וציות לשלטון – כל אלה טופלו בסגנון הפונה אל השכל הישר של האדם המשכיל, ולא דווקא אל המומחה.⁴ ואכן, מרבית הוגי הדעות הללו לא היו פילוסופים שיטתיים וסדרו ממה שהם כינו 'רוח השיטה' (esprit de système), כלומר מערכת

3 לדברי דידרו, הוא למד אנגלית בכוחות עצמו. ידיעת השפה שלו הייתה פסיבית בלבד, אך גם זה היה נדיר למדי בקרב האינטלקטואלים הצרפתים של התקופה.

4 דרכי הביטוי והשיח של הוגי ההשכלה נדונו במחקרים רבים. ראו Keith Michael Baker, *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994. וראו גם בהקשר הספציפי של דידרו: Daniel Brewer, *The Discourse of Enlightenment in Eighteenth Century France: Diderot and the Art of Philosophizing*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

קשיחה של הנחות יסוד פילוסופיות, שמהן נגזרת שיטה מטפיזית שלמה. הם העדיפו, לדבריהם, 'רוח שיטתית' (*esprit systématique*), דהיינו מחשבה תבונית והגיונית על האדם ועל העולם, שפונה אל הציבור המשכיל הרחב ונסמכת על הניסיון. מכאן נטייתם לטפל בעת ובעונה אחת בתחומים רבים, ללא התמחות באחד מהם. בעקבות ג'ון לוק (Locke) הם האמינו כי השיטה המדעית, המבוססת על תצפית אמפירית במציאות, אינה מוגבלת להתבוננות בטבע אלא היא בעלת תוקף אוניברסלי בכל התחומים, לרבות החוקים הקובעים את מנהגיהן של אומות, את משטרן ואת דתן. ואכן, בכתביהם של הוגי הדעות של ההשכלה ההתבוננות באדם היא קודם כול מנקודת המבט של מקומו בחברה. דידרו, כמו מונטסקייה (Montesquieu) הגדול לפניו, לא עסק ביצירותיו באנשים דגולים או בעלי מעמד גבוה ויוקרתי, אלא במסגרת החברתית באופן כללי. השאלה שהציב היא אפוא מהם הערכים המרכזיים של החברה, מה מקומו של הפרט בעיצוב הערכים הללו ואיך הוא משתלב בהם. כתיבתם של הוגי הדעות אופיינה במחויבות לתבונה ובאמונה בכוחה לשפוט את המציאות האנושית. לכן, מבחינתם, כל דיון פילוסופי ראשיתו ואחריתו בשיפוטה של התבונה. ערכים, מנהגים ונימוסים מקובלים (הללו מכונים בשם הכללי *mœurs*) נבחנו באופן רציונלי ללא התייחסות לשורשיהם העתיקים. לפי תפיסתם של הוגי הדעות הללו, אין טעם בהסבר היסטורי להיווצרותם של מנהגים ואין ערך לטענה כי המסורת היא שקבעה מנהג זה או אחר ושיש לקיימו מתוך כבוד לה. אם התבונה מראה כי מנהג מסוים אינו ראוי ואינו עולה בקנה אחד עם ערכי מוסר אוניברסליים, הרי הוא ראוי לביקורת ואולי אף לפסילה. הם אמנם הסכימו כי מנהגים הם יחסיים, ואלה המקובלים במקום אחד לא בהכרח מקובלים במקום אחר, אך הדגישו כי יש מציאות אנושית משותפת המאפשרת לגבש תפיסה חברתית ופוליטית שתתאים לכל בני האדם.

את הביטוי הפומבי לשיפוט התבונה כינו הוגי הדעות 'דעת הציבור' (*opinion publique*). לגרסתם 'דעת הציבור' – כלומר דעתם של המשכילים – היא הגורם שצריך לקבוע את סדר היום החברתי.⁵ הם עמדו על זכותם

5 על 'דעת הציבור' במאה השמונה עשרה ראו עמוס הופמן, 'פוליטיקה ציבורית, דעת הקהל, ואשליית ההגות השמרנית הצרפתית, 1789–1800', זמנים 30–31 (1989), עמ' 72–81. וראו גם, Amos Hofman, 'Opinion, Illusion, and the Illusion of Opinion', *Eighteenth Century Studies* 27 (1993), pp. 27–60; Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, trans. Thomas Burger, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1994; Reinhart Kosellek, *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Oxford: Berg, 1988. מובן ש'דעת ציבור' זו שונה

לעצמאות אינטלקטואלית וטענו כי כישרונם ה'טבעי' של אנשי הרוח חשוב יותר ממעמד חברתי גבוה. 'אנשי העט', טען ד'אלמבר בחיבור מפורסם, 'מחוקקים עבור האומה חוקים בענייני פילוסופיה וטעם'.⁶ כ'מחוקקים' אין הם נופלים במעמד מן האצולה, ולפיכך יש לדרוש את שיתופם בעיצוב התחום הציבורי. הצגה של 'יצירות אמנות בפומבי או הקראה של יצירות ספרותיות או פילוסופיות בפני קהל של משכילים (כפי שהיה מקובל ב'סלונים' של אותם ימים)⁷ פירושה הבאת יצירה לשיפוט הציבור המשכיל – שיפוט המבוסס על התבונה ועל כן שיפוט של אמת. אולם למעשה הוגי הדעות לא הסתפקו בביקורת ספרותית ואמנותית אלא פנו במהרה גם לתחומי החברה, הדת והפוליטיקה, ולא היססו להביע את עמדותיהם הביקורתיות תוך הסתמכות על 'דעת הציבור' כמעין בית דין עליון שיכול לכפות את ההיגיון של תרבות ההשכלה גם על המשטר הפוליטי וגם על המנהגים החברתיים המסורתיים.

יסוד חשוב נוסף בתרבות ההשכלה, הנובע מהסתמכות על שיפוט התבונה, הוא חילוניותה המובהקת. עיקר ביקורתה הציבורית הופנה כלפי הממסד הדתי וכלפי הלכות דתיות, שהוגדרו 'אמונות טפלות' הגורמות נזק לאדם הפרטי ולחברה בכלל. כל הוגי הדעות של ההשכלה סברו שיש להימנע מקנאות דתית ולעודד סובלנות מתוך הנחה שלדתות יש תפקיד מפלג, מסכסך ולוחמני ביחסים בין בני האדם. וולטר, שהיה נושא הדגל במלחמה בממסד הדתי, כינה את בייקון, ניוטון ולוק 'השילוש הקדוש' שלו. כיוצא בזה אנו מוצאים ביצירתו של דידרו 'אחינו של ראמו' את ההערה הטיפוסית 'לאמת, לטוב וליפה יש זכויות משלהם. חולקים עליהם, אך בסופו של דבר מעריצים

בתכלית מ'דעת הקהל' המודרנית, שאינה מבוססת כלל על עמדותיו השקולות של הציבור המשכיל. עם זאת, הרעיון שיש לפנות אל 'הציבור' (יהא אשר יהא) כדי לגבש מדיניות חברתית הוא אכן חידוש של תרבות ההשכלה.

6 Jean Le Rond d'Alembert, 'Essai sur la société des gens de letters et des grandes', *Melanges de littérature, d'histoire et de philosophie*, I, Amsterdam 1759, p. 385

7 הביטוי *salon* עצמו מקורו בתערוכה שנתית של יצירות אמנות שהייתה מוצגת מטעם האקדמיה לציור ולפיסול בארמון הלובר שבפריז. מאוחר יותר הוא שימש לתיאור מפגשים של אינטלקטואלים לצורך דיון ספרותי או חברתי, בדרך כלל בהנהלת נשות חברה ידועות, שמילאו בכך תפקיד מכריע בגיבוש תרבות ההשכלה בצרפת. ראו Jean Haechler, *Le Règne des femmes, 1715–1793*, Paris: Bernard Grasset, 2001; Roland Bonnel and Catherine Rubinger (eds.), *Femmes savantes et femmes d'esprit: Women Intellectuals of the French Eighteenth Century*, New York: P. Lang, 1994; Dena Goodman, *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment*, Ithaca: Cornell University Press, 1994